

O‘ZBEK VA INGLIZ PAREMIOLOGIYASIDA “MEHMONDO‘STLIK” KONSEPTINING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI: KOGNITIV- SEMANTIK VA LINGVOMADANIY TAHLIL

<https://doi.org/10.70728/phil.v05.i02.002>

Aliyor Olimovich Abdullayev

Ilmiy rahbar: Maxmud Xudoyberdiyevich Mukumov

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti

Annotatsiya: Mazkur maqola o‘zbek va ingliz paremiologiyasida “mehmondo‘stlik/hospitality” konseptining nazariy-metodologik poydevorini asoslash hamda uni tahlil qilishning takrorlanadigan (replikatsiya qilinadigan) tadqiqot dizaynini taklif etishga bag‘ishlanadi. Paremiologiya (maqollarni o‘rganish) va paremiografiya (maqollarni to‘plash va tasniflash) o‘rtasidagi funksional farq, paremiyaning diskursiv ishlatilishi, pragmatik yuk va madaniy ssenariylar (cultural scripts) konseptni ochishdagi asosiy nazariy tayanchlar sifatida ko‘riladi. Metodologik qismda freym-semantika, lingvomadaniyatshunoslik, etnopragsmatika va qiyosiy kognitiv tahlil integratsiyasi asosida kodlash (coding) sxemasi ishlab chiqiladi. Empirik “tanlanma korpus” sifatida (i) o‘zbek xalq maqollarining nashr etilgan to‘plami va (ii) mehmon/mehmondo‘stlik haqidagi maqollar jamlangan ochiq manba hamda (iii) ingliz paremiyalari bo‘yicha akademik lug‘at materiallari tanlanib, konseptning “yadro-periferiya” modeli quriladi. Natijalar o‘zbek paremiyalarida mehmonning muqaddasligi, baraka, dasturxon va mezbbon mas‘uliyati kuchli kodlanganini; ingliz paremiyalarida esa mehmonni “qulaylik” bilan birga “chegara” (vaqt, me‘yor, outstay) diskursi muhim o‘rin tutishini ko‘rsatadi. Tadqiqot natijalari tarjima, madaniyatlararo muloqot va xorijiy til ta‘limida paremiyalar orqali pragmatik kompetensiyani rivojlantirishga amaliy yo‘naltiriladi.

Kalit so‘zlar: paremiologiya, paremiografiya, mehmondo‘stlik konsepti, hospitality, freym-semantika, lingvomadaniyatshunoslik, madaniy ssenariy, qiyosiy kognitiv tahlil, pragmatika, maqol

THEORETICAL-METHODOLOGICAL BASIS OF THE CONCEPT OF “HOSPIRITUALITY” IN UZBEKISTAN AND ENGLISH PAREMIOLOGY: COGNITIVE-SEMANTIC AND LINGUOCULTURAL ANALYSIS

Aliyor Olimovich Abdullayev

Scientific supervisor: Makhmud Khudoyberdiyevich Mukumov

Termez University of Economics and Service

Abstract: This paper substantiates a theoretical and methodological framework for investigating the “hospitality” concept in Uzbek and English paremiology. Drawing on the established distinction between paremiology (the study of proverbs) and paremiography (the collection and cataloguing of proverbs), the study proposes an integrative design combining frame semantics, cultural linguistics, ethnopragmatics, and comparative cognitive analysis. A pilot “sample corpus” is constructed from (i) a published Uzbek proverb collection, (ii) an open-source set of Uzbek proverbs on guests and hospitality, and (iii) a reputable Oxford proverb dictionary containing a thematic “Hospitality” cluster. Results support a robust core-periphery model: Uzbek proverbs predominantly encode hospitality as a sacred obligation tied to blessing, abundance, and the table (*dasturxon*), whereas English proverbs more explicitly balance enjoyment with normative limits on the guest’s duration and the host-guest boundary. The findings have implications for translation, intercultural communication, and language teaching via proverb-based pragmatic competence development.

Keywords: paremiology, paremiography, concept of hospitality, frame-semantics, linguocultural studies, cultural scenario, comparative cognitive analysis, pragmatics, proverb

KIRISH

O‘zbek madaniy tajribasida “mehmondo‘stlik” ko‘pincha faqat xulqiy fazilat emas, balki ijtimoiy me‘yor, sharaf va jamoaviy obro‘ mexanizmi sifatida yashaydi. Antropologik kuzatuvlarda ham mezb-on-mehmon munosabatining markazida ovqatlantirish, *dasturxon*, taklif va “mehmonni ko‘nglini ko‘tarish” kabi ritual-kommunikativ amallar turishi ta’kidlanadi: mehmon kelganda “taom bilan bosish”, mehmonning kayfiyatini “har qanday holatda” ushlab turish, kutilmagan mehmonni ham izzat-ikrom qilish ijtimoiy tarmoqni faollashtirishi mumkin.

Ingliz tilida “hospitality” tushunchasi tarixiy va hududiy variantlarga ega bo‘lsa-da, paremiyalar qatlamida u ko‘pincha ikki yo‘nalishni birlashtiradi: (a) mehmondorchilik - zavq va ijtimoiy iliqlik manbai; (b) mehmonning “me‘yoriy chegarasi” - vaqt va noqulaylik bilan bog‘liq ogohlantirishlar. Masalan, “Fish and guests stink after three days” kabi paremiyalar mehmonning uzoq qolishi ijtimoiy muvozanatni buzishini ochiq kodlaydi.

Shu nuqtada ilmiy muammo shakllanadi: “mehmondo‘stlik” konsepti o‘zbek va ingliz paremiologiyasida qaysi semantik-funksional bloklar orqali “yadro” va “periferiya”ga ajraladi, bu bloklar qanday metod bilan aniqlanadi va ularning tarjima hamda madaniyatlararo muloqotdagi xatarlari nimada? Bu savolni adabiyotdagi umumiy “qiyosiy ta’riflar” darajasida emas, balki nazariy-metodologik qat’iylik bilan (termin, birlik, kod, mezon, korpus, tekshiruv) hal qilish OAK doirasida e’lon qilinadigan filologik tadqiqotlar uchun muhimdir. O‘zbekistonda ilmiy natijalarni

e'lon qilish talablari va akademik halollik masalasi normativ hujjatlarda ham alohida urg'ulanadi (manbani ko'rsatmaslik holatida ish muhokamadan olinishi kabi).

Maqsad: o'zbek va ingliz paremiyalarida "mehmondo'stlik/hospitality" konseptini tahlil qilish uchun nazariy-metodologik model ishlab chiqish va pilot korpusda uni sinovdan o'tkazish.

Vazifalar:

1. paremiologik tadqiqotning asosiy nazariy tayanchlarini (paremiologiya/paremiografiya, diskursiv ishlatish, pragmatik yuk) asoslash;
2. "konsept tahlili"ni freym-semantika va madaniy ssenariylar bilan integratsiya qilgan kodlash sxemasini ishlab chiqish;
3. o'zbek va ingliz paremiyalaridan tuzilgan tanlanma korpusda konseptning yadro-periferiya tuzilmasini ko'rsatish;
4. natijalarni tarjima, til o'qitish va madaniyatlararo muloqot kontekstida izohlash.

Ilmiy yangilik: "mehmondo'stlik" konsepti bo'yicha qiyosiy ta'rif berishdan tashqari, (i) freym + madaniy skript + pragmatik funksiya integratsiyasiga asoslangan kodlash protokoli, (ii) yadro-periferiya konsept xaritasi va (iii) paremiyalarni "me'yoriy qoida" sifatida o'qish (normative reading) va "kommunikativ strategiya" sifatida o'qish (strategic reading)ni ajratish taklif etiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Paremiologiya paradigmasi: Mieder proverbs scholarship tarixida paremiologiya (tadqiqot) va paremiografiya (to'plam tuzish) "bir tanganing ikki tomoni" ekani, lekin zamonaviy ilmda ularning metodik vazifalari farqlanishi ta'kidlanadi: maqolni "ro'yxatlash" emas, uni real nutq aktlarida qanday ishlatilishini talqin qilish markazga chiqadi.

1. Freym-semantika: Fillmore an'anasi va freym-semantika yo'nalishida "ma'no sahna (scene)ga nisbatan" tushuniladi; demak "mehmon", "mezbon", "dasturxon", "taklif", "ketish" kabi birliklar bitta "HOST-GUEST" sahnasini faollashtiradi. Shu sabab, paremiyani tahlil qilishda faqat leksik birlik emas, balki rol (participant roles), skript (sequence), normativ qiymat (evaluation) ham kodlanadi.

2. Madaniy skriptlar va etnopragsmatika: Wierzbicka va keyingi ishlarda madaniy me'yorlar "tacit" bo'lishi, lekin til birliklari orqali (xususan, formulalar va paremiyalar) qayta-qayta mustahkamlanishi ko'rsatiladi. "Mehmonni izzat qilish kerak", "mehmonga shirin so'z aytish kerak", "mehmon uzoq qolmasligi kerak" kabi qoidalar paremiyalarda "skript" ko'rinishida yashaydi; bu skriptlar tarjimada bevosita ko'chirilsa, pragmatik nomuvofiqlik yuzaga kelishi mumkin.

3. Lingvopragmatik qiyosiy tadqiqotlar: so'nggi yillarda ingliz va o'zbek tillarida mehmondo'stlikka oid frazeologizmlar hamda paremiyalar qiyosiy yondashuvda tahlil qilinmoqda; bu ishlar o'zbek madaniyatida mehmon "muqaddas majburiyat" sifatida,

ingliz muhitida esa “qulaylik + minimal majburiyat” muvozanatida kodlanishi mumkinligini qayd etadi. Biroq ko‘plab tadqiqotlarda metod (korpus tuzish mezon, kodlash kategoriyasi, interkodlovchi moslik) yetarlicha aniq bayon qilinmaydi; mazkur maqola aynan shu bo‘shliqni to‘ldirishga urinadi.

4. Antropologik kontekst: Zanca (Farg‘ona vodiysi misolida) mezb-on-mehmon dinamikasida “ovqat bilan bosish”, “take, take, take” (yegil, ol, ol) strategiyasi, kutilmagan mehmon paytida ijtimoiy tarmoqning “potluck” tarzida resurs olib kelib dasturxonni to‘ldirishi, “mehmon kerak” degan ijtimoiy aksioma kabi holatlarni tasvirlaydi. Bu etnografik ma‘lumot paremiyalarda uchraydigan “Mehmon kelar eshikdan, rizqi kelar teshikdan” kabi formulalarning ijtimoiy-psixologik poydevorini tushuntiradi.

METODOLOGIYA

Tadqiqot dizayni: aralash (mixed) dizayn.

(a) Sifat (qualitative): freym-semantik va etnopragsmatik talqin;

(b) Miqdor (quantitative): tanlanma korpusda kategoriyalar bo‘yicha ulushlarni ($p = n/N \times 100$) hisoblash.

Ma‘lumot manbalari (tanlanma korpus):

1. O‘zbek paremiyalari: (i) “O‘zbek xalq maqollari” (Mirzayev, Musoqolov, Sarimsoqov tuzuvchiligida) va (ii) mehmon hamda mehmondo‘stlik haqidagi maqollar jamlangan ochiq ro‘yxat.

2. Ingliz paremiyalari: “Little Oxford Dictionary of Proverbs” (Knowles, 2-nashr)dagi “Hospitality” mavzu klasteri.

Kodlash (coding) birliklari:

- Paremiya (maqol yoki maqolga yaqin paremik birlik) - minimal tahlil birligi.

- Freym roli: HOST (mezb-on), GUEST (mehmon), RESOURCE (taom/dasturxon), TIME (muddat), EVALUATION (baholash: ijobiy/salbiy/ambivalent).

- Pragmatik funktsiya: (1) majburiyatni normativlashtirish; (2) ogohlantirish/chegara chizish; (3) rag‘batlantirish/maqtov; (4) tanbeh; (5) legitimatsiya (odamlar “shunday qiladi”ni asoslash).

- Konsept zonolari: yadro (core), yaqin periferiya (near-periphery), uzoq periferiya (far-periphery).

Kodlash protokoli (qadamlar):

1. Paremiya ro‘yxatini tuzish va dublikatlarni chiqarish.

2. Har bir paremiyada markaziy rol(lar)ni aniqlash (HOST/GUEST/TIME/RESOURCE).

3. Baholash vektorini belgilash (ijobiy/salbiy/ambivalent).

4. Skriptni tiklash: “Agar X bo‘lsa, Y qilish kerak/bo‘ladi/bo‘lmaydi”.

5. Kategoriya (freym)ga joylashtirish.

6. Natijalarni jadvalga tushirish va ulushlarni hisoblash.

Ishonchlilik (reliability) prinsipi: amalda 2 kodlovchi qo'llansa, Cohen's κ bilan moslik tekshiriladi; pilot maqolada esa kodlash jadvali va mezonlar ochiq ko'rsatiladi (replikatsiya uchun).

NAMUNAVIY TANLANMA KORPUS (ko'rsatish uchun)

O'zbek paremiyalaridan (N=20, barchasi ochiq ro'yxatdan):

1. "Mehmon - atoyi xudo."
2. "Mehmon kelgan uy - barakali."
3. "Mehmon kelar eshikdan, rizqi kelar teshikdan."
4. "Mehmon ko'rki - dasturxon."
5. "Mehmon - aziz, mezbbon - laziz."
6. "Mehmon izzatda, mezbbon xizmatda."
7. "Mehmon joyi ko'z ustida."
8. "Mehmon - otangdan ulug'."
9. "Mehmonga shirin so'z ber."
10. "Shirin choying bo'lmasa, shirin tiling bo'lsin."
11. "Shirin oshing bo'lmasin, shirin so'zing bo'lsin."
12. "Mehmonning ketishini so'rama, kelishini so'ra."
13. "Mehmon nosi uch kundan keyin sasir."
14. "Oyda kelganga - oyoq, kunda kelganga - tayoq."
15. "Chaqirilmagan mehmon - sariq itdan yomon."
16. "Erta borsang, et pishar; kechga qolsang, bet pishar."
17. "Mehmon so'rab yemas."
18. "Mehmon - uyning ziynati."
19. "Mehmon oz o'tirar, ko'p ko'rar."
20. "Mehmon kelgan uyning chirog'i ravshan."

Ingliz paremiyalaridan (N=10, "Hospitality" klasteridan):

1. Fish and guests stink after three days.
2. Treat your guest as a guest for two days; on the third day give him a hoe.
3. The first day a guest, the second day a guest, the third day a calamity.
4. Hospitality and medicine must be confined to three days.
5. A guest is like the morning dew.
6. Food without hospitality is medicine.
7. The company makes the feast.
8. It is merry in hall when beards wag all.
9. The pot boils; friendship lives.
10. Always leave the party when you are still having a good time.

NATIJARLAR

1. Konseptning yadro-periferiya modeli (qiyosiy)

2. O‘zbek paremiologiyasida “mehmondo‘stlik” yadrosi odatda 4 blok atrofida zichlashadi:

3. A) Mehmonning muqaddasligi va “baraka” (Mehmon - atoyi xudo; Mehmon kelgan uy - barakali; Mehmon kellar eshikdan, rizqi kellar teshikdan).

4. B) Mezbonning xizmat majburiyati va hurmat (Mehmon izzatda, mezbon xizmatda; Mehmon joyi ko‘z ustida).

5. C) Dasturxon/taom - konseptning material markazi (Mehmon ko‘rki - dasturxon).

6. D) Nutqiy-etiket komponenti (shirin til, shirin so‘z) - pragmatik yadroga juda yaqin (Mehmonga shirin so‘z ber; Shirin choying bo‘lmasa, shirin tiling bo‘lsin).

Ingliz paremiologiyasida yadro ko‘pincha “chegara” va “me’yor” bilan birga keladi:

A) Vaqt cheklovi (Fish and guests stink after three days; Hospitality ... confined to three days; The third day a calamity; A guest is like the morning dew).

B) Ijtimoiy zavq/atmosfera (The company makes the feast; It is merry in hall when beards wag all).

C) Mehmondorchilikning “maqsadi”ni qayta talqin qilish (Food without hospitality is medicine; The pot boils; friendship lives).

2. Tanlanma korpus bo‘yicha kategoriyalar ulushi (pilot hisob)

3. Quyidagi jadval N=20 (o‘zbek) va N=10 (ingliz) tanlanma paremiyalar ichida, kodlash protokoliga ko‘ra, asosiy freymlar ulushini ko‘rsatadi. Bu “to‘liq xalq korpusi” emas, balki metodni ko‘rsatish uchun replikasiya qilinadigan pilot tanlanmadir.

KATEGORIYA (FREYM)

1. “SACRED/BLESSING” (Mehmon = baraka/atoyi)

2. - O‘zbek: 3/20 = 15%

3. - Ingliz: 0/10 = 0%

4. “HOST DUTY/RESPECT” (Mezbon xizmat/izzat)

5. - O‘zbek: 5/20 = 25%

6. - Ingliz: 0/10 = 0%

7. “TABLE/FOOD as CORE” (dasturxon, taom, suhbat)

8. - O‘zbek: 2/20 = 10%

9. - Ingliz: 3/10 = 30%

10. “SWEET SPEECH/ETIQUETTE” (shirin til/so‘z)

11. - O‘zbek: 3/20 = 15%

12. - Ingliz: 0/10 = 0%

13. “TIME LIMIT / OUTSTAY” (uch kun, ertaroq ketish)

14. - O‘zbek: 3/20 = 15%

15. - Ingliz: 6/10 = 60%

16. “UNINVITED GUEST / NEGATIVE GUEST” (chaqirilmagan mehmon)

17. - O'zbek: $1/20 = 5\%$

18. - Ingliz: $0/10 = 0\%$

19. "GUEST'S MODESTY / ROLE" (mehmon so'rab yemaydi, oz o'tiradi)

20. - O'zbek: $3/20 = 15\%$

21. - Ingliz: $1/10 = 10\%$

3. Konsept xaritasi (yadro-periferiya)

4. O'zbek "MEHMONDO'STLIK" konsepti (paremiyalar asosida)

5. Yadro: mehmon (muqaddas) → izzat/xizmat → dasturxon → shirin til

6. Yaqin periferiya: mehmonning o'zi ham mas'ul (so'rab yemaydi; oz o'tiradi)

7. Uzoq periferiya: chaqirilmagan mehmon (negativ baho); tez-tez kelish (tayoq)

Ingliz "HOSPITALITY" konsepti (paremiyalar asosida)

Yadro: vaqt cheklovi (3 days) → "outstay" ogohlantirishi → ijtimoiy muhit (company/feast)

Yaqin periferiya: mehmondorchilikning samimiylik sharti (merry hall; party leave early)

Uzoq periferiya: do'stlikning shartliligi (pot boils; friendship lives)

MUHOKAMA

1. "Muqaddas mehmon" va "chegaralangan mehmon" - ikki madaniy skript

2. O'zbek paremiyalaridagi "Mehmon - atoyi xudo", "Mehmon kelgan uy - barakali" kabi formulalar "mehmon = baraka = ilohiy marhamat" skriptini yaratadi. Bu skriptda mezbonning asosiy vazifasi - mehmonni "ko'ngli to'q" qilish; nutqda "shirin so'z" bilan iliqlik berish; dasturxonni konsept markaziga qo'yish. Zanca tasvirlagan "take, take, take" strategiyasi ham aynan shu skriptning etnografik ko'rinishidir: mehmonning to'qligi va kayfiyati - mezbon obro'sining o'lchovi, hatto kutilmagan mehmon paytida ham jamoa resursi safarbar bo'lishi mumkin.

Ingliz paremiyalarida esa "hospitality is enjoyment, but..." modeli ko'rinadi: mehmon "hali ham mehmon", ammo muddat me'yori buzilsa, ijtimoiy noqulaylik tan olinadi. "Fish and guests stink after three days" yoki "Hospitality and medicine must be confined to three days" kabi birliklar skriptga "chegara"ni kiritadi. Bu yerdagi metodologik xulosa shuki: konseptni faqat "pozitiv qadriyat" sifatida emas, "normativ muvozanat" sifatida tahlil qilish zarur.

2. Paremiya - normativ kodmi yoki kommunikativ strategiyami?

3. Paremiya bir vaqtning o'zida (a) jamiyat qoidasini ixchamlashtiruvchi normativ matn va (b) real diskursda "muloyim tanbeh", "o'zini oqlash", "maslahatni qattiqlashtirmasdan berish" kabi strategik vosita bo'lishi mumkin. Masalan, o'zbekcha "Mehmon nosi uch kundan keyin sasir" iborasi ham mehmonning muddatini me'yorlashtiradi, ham mezbonni bevosita "ket" demasdan ogohlantirishga xizmat qiladi; inglizchada uning semantik analogi aynan "Fish and guests..." ko'rinishida juda mashhur. Demak, qiyosiy tahlil "o'xshash maqol topish" bilangina cheklanmay,

ularning nutqiy vaziyatda qanday “yumshatuvchi mexanizm” bo‘lib ishlashini ham ochishi lozim.

4. Tarjima va madaniyatlararo muloqotdagi xatarlar

5. Agar o‘zbek “Mehmon - otangdan ulug‘” mazmunini so‘zma-so‘z inglizchaga o‘tkazilsa, u ayrim kontekstlarda haddan tashqari patetik (yoki literal) ko‘rinib, pragmatik dissonans tug‘dirishi mumkin. Aksincha, ingliz “leave the party while still having a good time” kabi “chegara” skriptini o‘zbek muloqotiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ko‘chirish mezbbonlik me‘yoriga zid talqin qilinishi ehtimoli bor. Shu bois metodologik tavsiya: qiyosiy paremiologiyada “ekvivalentlik” faqat semantik emas, skript va pragmatik funksiya darajasida ham tekshirilishi shart (semantic equivalence $\neq$ pragmatic equivalence).

XULOSA

1. “Mehmondo‘stlik/hospitality” konsepti paremiologik qatlamda oddiy “yaxshi fazilat” emas; u rol, skript va baholashdan iborat murakkab freymdir.

2. O‘zbek paremiyalarida konseptning yadro qismi “mehmon muqaddasligi + baraka + mezbbon xizmat + dasturxon + shirin til” atrofida zichlashadi; ingliz paremiyalarida esa yadro “mehmondorchilik zavqi + vaqt/chegara me‘yori” balansida ko‘proq namoyon bo‘ladi.

3. Metodologik jihatdan eng samarali yo‘l - freym-semantika, madaniy skriptlar va pragmatik funksiya integratsiyasida kodlash protokoli qurish va uni korpusda tekshirishdir.

4. Amaliy jihatdan, natijalar tarjima strategiyasi, madaniyatlararo kommunikatsiya va til o‘qitish (paremiya orqali pragmatik kompetensiya) uchun qo‘llanilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mieder W. Modern paremiology in retrospect and prospect // Paremia. - 1997. - Vol. 6. - P. 399-416.

2. Knowles E. (Ed.). Little Oxford Dictionary of Proverbs. Second Edition. - Oxford: Oxford University Press, 2016.

3. Mirzayev T., Musoqolov A., Sarimsoqov B. O‘zbek xalq maqollari. - Toshkent: “Sharq”, 2005. - 257 b.

4. Mehmon va mehmondo‘stlik haqida maqollar (ochiq paremiografik ro‘yxat). - Elektron manba.

5. Zanca R. “Take! Take! Take!” Host-Guest Relations and All that Food: Uzbek Hospitality Past and Present // Anthropology of East Europe Review. - 2003. - Vol. 21(1). - P. 19-27.

6. Hamm F. Frame Semantics (overview). - Elektron manba (PDF).

7. Wierzbicka A. Cultural Scripts (Natural Semantic Metalanguage approach). - ERIC, PDF.
8. Goddard C., Wierzbicka A. Cultural scripts and intercultural communication. - De Gruyter (online chapter).
9. Najmiddinova M.N. Linguopragmatic analysis of phraseological units and idioms relating to the concept of hospitality in English and Uzbek // Scientific Journal of the Fergana State University. - 2026. - Vol. 31(4). - Article 94
10. Bahramovna, Y. S. (2022). Etymological And Semantic Analysis Of Clothing Names In Different Systemic Languages. Web Of Scientist: International Scientific Research, 83-88.
11. Bahromovna, Y. S. (2021). Thematic Division of Clothing Names in English and Uzbek. European Journal Of Innovation In Nonformal Education, 1(2), 61-62.